

Pieter van Reenen & Anke Jongkind

De Vocalisering van de /l/ in het Standaard Nederlands

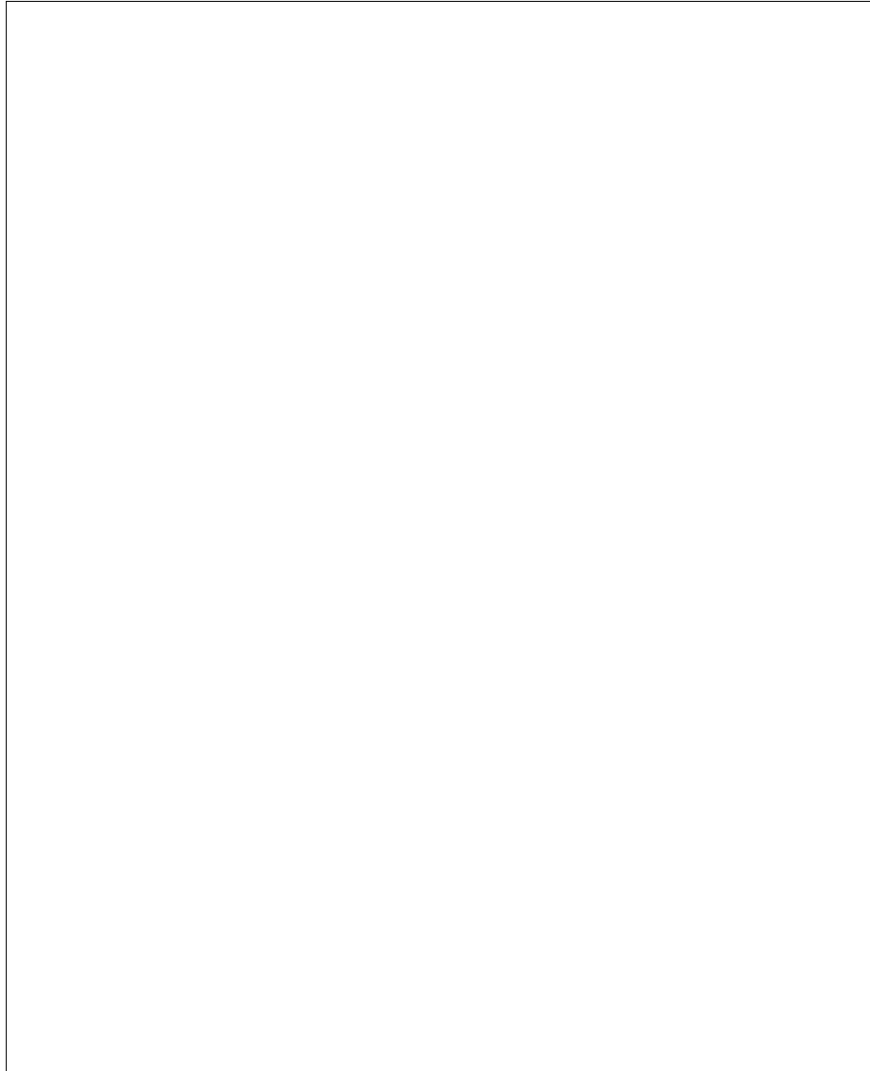
Abstract

Maybe already more than a century the /l/ in Standard Dutch is changing into a vowel. In not-prevocalic position – as in *bel* ‘bell’ and *pulp* ‘pulp’ (but not pronounced as *pul[ə]p*) – the tongue tip does not touch the alveolar ridge. This vocalisation is found most frequently in the speech of speakers from Holland and Utrecht. In this study we show that (a) l-vocalisation occurring already in the first half of the 20th century, is increasing sharply in the speech of speakers born in or after 1957, and (b) is more frequent in the speech of women than in that of men.

1. Inleiding

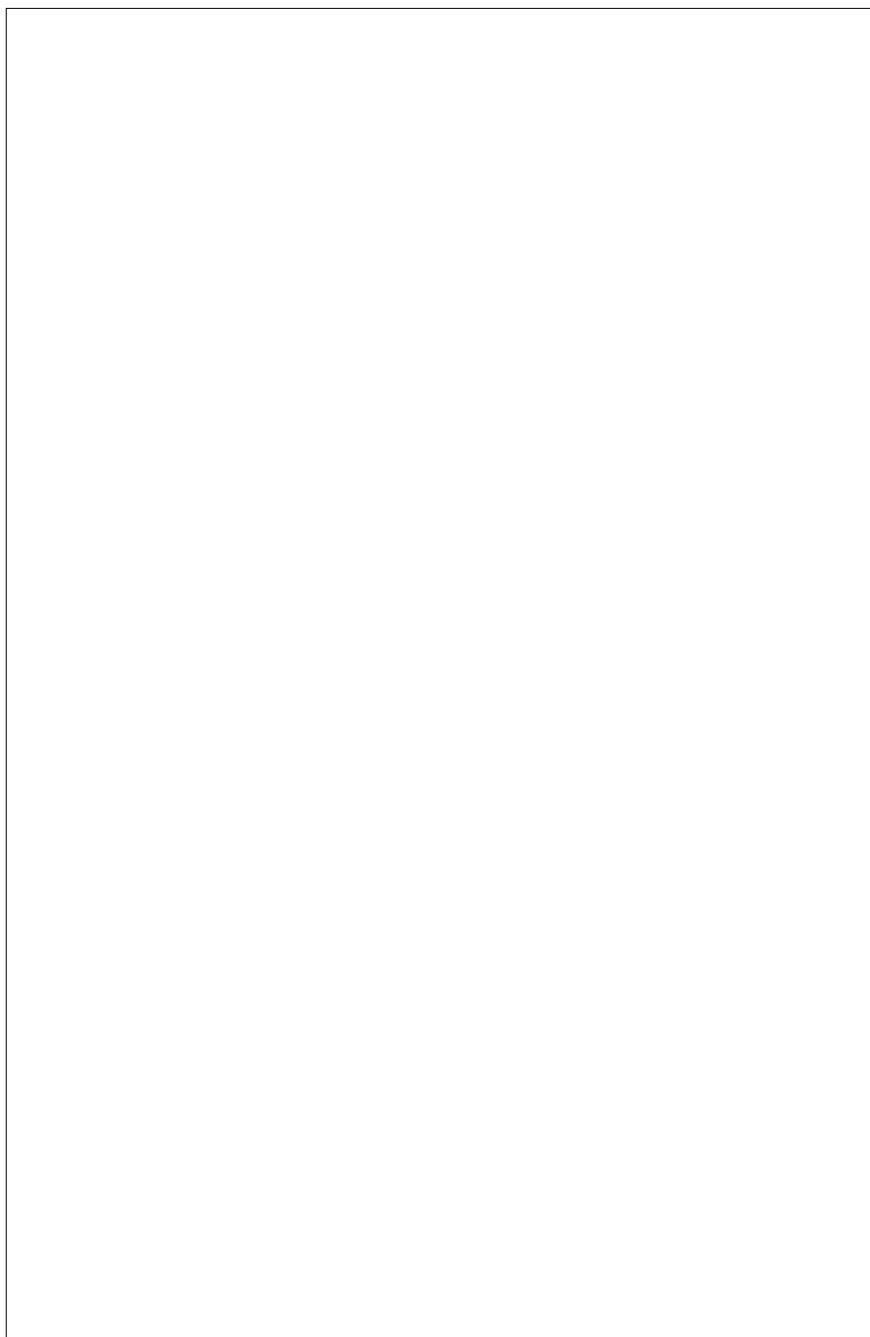
In dit artikel gaat het over een verandering van de uitspraak van de /l/ in de standaardtaal. Onder standaardtaal verstaan wij de taal van (potentieel) hoger opgeleiden in het hele taalgebied. Het onderzoek is gebaseerd op 634 enquêtes.* Onze oudste informant is Jo Daan, geboren in 1910. Jo Daan spreekt de /l/ uit zoals staat aangegeven op bijgaand enquêteformulier 1. Bij het uitspreken raakt haar tongpunt of tongblad altijd het gehemelte in de buurt van of op de alveolaire richel. Of de /l/ voor een klinker staat of niet, maakt daarbij niet uit. En zo hoort het ook, volgens de beschrijvingen van de /l/. Toch spreekt niet iedereen zo. Henrieke van Kampen, geboren in 1989, en daarmee tot nog toe onze jongste Nederlandse informant, spreekt de /l/ vaak anders uit. Staat de /l/ niet voor een klinker, dan raakt Henrieke met haar tongpunt of tongblad het gehemelte meestal niet, zie enquêteformulier 2. Dit proces heet vocalisering van /l/ in niet-prevocale omgeving.

* Veel collega's en studenten hebben de afgelopen jaren bijgedragen aan het tot stand komen van onze gegevensverzameling. Wij noemen o.a. Els Elffers-van Ketel, Louise Elffers, Tjeerd de Graaf, Hanneke van der Heijden, Hans Van de Velde en Geert Verleyen. Evert Wattel zijn wij dankbaar voor zijn hulp bij de statistische verwerking der gegevens, en vooral Eric Akkerman voor zijn hulp bij het ontwerpen en tot stand brengen van de database.



Formulier 1

De Vocalisering van de /l/ in het Standaard Nederlands



Formulier 2

Het vocaliseren van de /l/ door Henrieke van Kampen is opmerkelijk, want dit is in strijd met de definitie van deze klank. In de ons bekende definities van de /l/ zijn altijd twee elementen terug te vinden:

- a. Bij de productie is sprake van een *laterale* luchtstroom, dat wil zeggen de lucht stroomt langs de zijkant(en) van de tong.
- b. De tongpunt of het tongblad raakt het gehemelte in de buurt van de alveolaire richel.

Henrieke van Kampen laat zien dat b. niet langer algemeen geldt. Dat heeft als gevolg dat ook a. niet langer klopt. In niet-prevocale positie is de centrale blokkering van de doorgang opgeheven, en de luchtstroom ontsnapt over de hele breedte van de tong. Henrieke van Kampen zegt van deze /l/: “Hij zweeft”. Inderdaad, tongpunt en tongblad zweven in de vrije ruimte. In feite is de /l/ dan niet langer een laterale consonant maar wordt in plaats daarvan in woorden als *el*, *elf* en *els* een klinker uitgesproken.

2. Methode

Voor enquêtering hebben wij een schriftelijke methode gebruikt, zie de formulieren 1 en 2, in het algemeen ingevuld door de sprekers zelf. De voor- en nadelen van schriftelijk enquêteren zijn aan de orde geweest in Van Reenen (1986:191-192). Sindsdien zijn ons nog twee voordelen gebleken. Ten eerste blijkt zelfobservatie door de spreker betrouwbaarder dan het oor van de onderzoeker. Ook Borowski & Horvath (1997:121) wijzen op de moeilijkheid van op het gehoor vaststellen of de tongpunt of het tongblad van een spreker diens gehemelte raakt. Hier geldt, met een variant op een bekend gezegde: wie niet horen kan, moet voelen, en wel met zijn tongpunt. Ten tweede is gebleken dat thans in het hele taalgebied, inclusief Vlaanderen, l-vocalisering begint voor te komen. Willen voldoende aantallen sprekers uit het hele taalgebied ook daadwerkelijk in het onderzoek betrokken kunnen worden, dan is het feit dat veilig een beroep op hun zelfwerkzaamheid kan worden gedaan mooi meegenomen. Veldwerk waarbij de taalkundige het oor bij elke informant te luisteren zou moeten leggen had aanzienlijk minder informatie per bestede tijdseenheid opgeleverd.

Wij enquêteren sinds 1985 altijd dezelfde woorden, maar hebben in de loop van het onderzoek, laatstelijk in 1999, de lay-out en de redactie van het enquêteformulier verbeterd. Iets daarvan is te zien bij vergelijking van de formulieren 1 en 2. Dat heeft als gevolg gehad dat steeds minder fouten worden gemaakt bij de invulling ervan. Op de achterkant van de formulieren, die wij hier niet gereproduceerd hebben, kunnen nog specifieke opmerkingen worden gemaakt.

De enquêteformulieren 1 en 2 betreffen de oudste en de jongste Nederlandse spreker in ons gegevensbestand, een verschil van bijna 80 jaar. Er worden 23 woorden voorgelegd waarvan er vijf een /l/ bevatten voor een klinker. Die vijf doen dus niet mee. Van de overige 18 woorden komt /l/ in 13 woorden nooit voor klinker voor, aangezien ze in isolatie worden uitgesproken en dus niet, in een zin, door een klinker gevolgd kunnen worden. Daarentegen kan in *kolk*, *hielp*, *belg*, *twaalf* en *film* tussen de /l/ en de erop volgende consonant een schwa optreden. Dan staat de /l/ dus voor klinker, en mogen ook deze woorden bij de betrokken sprekers niet meedoen. Deze woorden met of zonder schwa hebben een merkwaardige status in de fonologie, zie Donselaar, Kuijpers & Cutler (1999). In een volgende studie hopen wij nader op de schwa-insertie terug te komen.

De gegevens zijn van de enquêteformulieren ingevoerd in een database opgezet met behulp van het programma Access 97. Holland, vooral Amsterdam en omgeving, is in onze gegevens goed vertegenwoordigd; Flevoland, Zeeland, West-Vlaanderen en Belgisch Limburg zijn ondervertegenwoordigd.

3. Resultaten

Hieronder geven wij de belangrijkste resultaten die wij tot nu toe (midden januari 2000) gevonden hebben. Ze betreffen de relatie tussen l-vocalisering en geboortejaar en het verschil in l-vocalisering tussen mannen en vrouwen.

3.1. Geboortejaar

Onze gegevens hebben wij onderzocht op enquêtedatum, ongeacht geboortedatum van de sprekers en op geboortedatum, ongeacht enquêtedatum. Aangezien tussen de eerste enquêtes, in 1985, en de laatste maximaal 15 jaar verstreken is kan de enquêtedatum enig zicht op verandering in werkelijke tijd geven. Het blijkt uit deze benadering dat l-vocalisering toeneemt. In deze benadering is echter niet gecorrigeerd voor de leeftijd van de sprekers. Ordening van de gegevens op geboortedatum blijkt in dit stadium van het onderzoek een betere benadering. Tentatieve verdeling van de sprekers in vier leeftijdsklassen geeft de volgende resultaten:

Tabel 1: L-vocalisering bij sprekers geboren in de perioden 1910-1939, 1940-1959, 1960-1979, 1980-1992. Score per item (1+2+3+0=18 items per spreker).

Verklaring:

1 = aantal realisaties van /l/ als laterale medeklinker

2 = aantal klinkerachtige realisaties van /l/

1+2 = som van de beide typen realisaties van /l/

%voc = percentage klinkerachtige realisaties van /l/

3 = aantal realisaties met schwa in een woord als *el[ə]f* "elf"

0 = onbruikbare scores

N = aantal sprekers: som van de scores 0 t/m 3 gedeeld door 18

Geboortejaar	1	2	1+2	%voc	3	0	N
1910-1939	467	193	660	29,24	76	20	42
1940-1959	1.961	954	2.915	32,72	284	59	181
1960-1979	2.806	2.774	5.580	49,71	389	97	337
1980-1992	607	601	1.208	49,75	112	12	74
Totaal	5.841	4.522	10.363	43,64	861	188	634

Van de periode 1940-1959 naar de periode 1960-1979 neemt l-vocalisering ineens snel toe. Bekijken wij onze gegevens voor de jaren 1955 t/m 1965 nader, dan blijkt de scherpste cesuur gelegd te kunnen worden tussen 1956 en 1957. Sprekers geboren in 1957 of later vocaliseren meer dan sprekers geboren vóór 1957. De groei is bijna 20%: van ongeveer 30% tot bijna 50%, zie tabel 2. De stijging is zo fors dat wij statistisch toetsen voor significantie overbodig achten.

Tabel 2: L-vocalisering bij sprekers geboren vóór 1957 en sprekers geboren vanaf 1957. Score per item (18 items per spreker). Voor verdere toelichting, zie tabel 1.

Geboortejaar	1	2	1+2	%voc	3	0	N
1910-1956	2.063	892	2.955	30,19	296	61	184
1957-1992	3.778	3.630	7.408	49,00	565	127	450
Totaal	5.841	4.522	10.363	43,64	861	188	634

Dat l-vocalisering sterk is toegenomen kan ook zichtbaar worden gemaakt door te kijken naar hoeveel sprekers per periode altijd vocaliseren en hoe-

veel nooit. Het resultaat is te zien in tabel 3. Daarin is te zien niet alleen dat het aantal sprekers dat de /l/ *altijd* vocaliseert sterk is toegenomen, maar dat dat ook geldt voor het aantal sprekers dat *soms* de /l/ vocaliseert. Toepassing van Fisher's exact test (zie Sokal & Rohlf 1981:731-743, Siegel & Castellan 1988:103-111 voor de eigenschappen van deze toets) leert dat de verschillen in tabel 3 tussen (a) *altijd* en *nooit*, (b) *altijd* en *soms*, (c) *nooit* en *soms* significant zijn bij tweezijdig toetsen op het niveau van $p < 0,001$.

Tabel 3: Sprekers geboren tot of na 1956 die altijd, nooit of soms vocaliseren, absolute aantallen en percentages. Voor verdere toelichting, zie tabel 1.

Geboortejaar	altijd	in %	nooit	in %	soms	in %	N
1910-1956	5	2,72	59	32,07	120	65,22	184
1957-1992	59	13,11	66	14,67	325	72,22	450
Totaal	64	10,10	125	19,72	445	70,19	634

3.2. Vrouwen en Mannen

Bekijken wij in onze gegevens de scores van mannen en vrouwen apart, dan constateren wij dat vrouwen meer vocaliseren dan mannen, zie tabel 4. Toch is er tussen de twee periodes 1910-1956 en 1957-1992 een opvallend verschil. In de periode 1910-1956 vocaliseren vrouwen iets meer dan 3% meer dan mannen. De X^2 toets leert dat het verschil niet significant is voor $\alpha = 0,01$ en net wel voor $\alpha = 0,05$ ($X^2 = 3,9921$). Ook Fisher's exact test geeft bij tweezijdig toetsen iets dat net boven die 5% komt: $p = 0,02528 \times 2 = 0,05056$ voor $\alpha = 0,05$. Gedurende de periode 1957-1992 daarentegen is het percentage meer dan 12%. En dat verschil is wel zeer ondubbelzinnig significant volgens beide toetsen: $X^2 = 97,8653$, Fischer's exact test geeft (tweezijdig) $p = 0,001 \times 2$ bij grotere interne opslag. Mogen we hier uit afleiden dat in de eerste periode niet zozeer sprake was van een verandering, maar dat het toen ging om variatie, die op zich min of meer constant was? Terzijde zij nog opgemerkt dat in de oudste periode meer mannen dan vrouwen zijn te vinden. Vanaf 1957 is dat niet langer zo.

Tabel 4: Verschil in l-vocalisering bij mannen en vrouwen geboren vóór 1957 en vanaf 1957. Score per item (18 items per spreker). Voor verdere verklaring, zie tabel 1.

Geboortejaar	1	2	1+2	% voc	3	0	N
1910-56							
Mannen	1.224	494	1.718	28,75	197	47	109
Vrouwen	839	398	1.237	32,17	99	14	75
Totaal	2.063	892	2.955	30,19	296	61	184
1957-92							
Mannen	1.472	1.020	2.492	40,93	247	51	155
Vrouwen	2.306	2.610	4.916	53,09	318	76	295
Totaal	3.778	3.630	7.408	49,00	565	127	450

4. Discussie

Vocalisering van /l/ heeft zich al eens eerder in het Nederlands voorgedaan, ook in niet-prevocale positie: *woud* en *goud* zijn zo gevormd naast Duits *Wald* en *Gold*, die de oorspronkelijke /l/ gehouden hebben, zie bij voorbeeld Weijnen (1991:143-145). Er is een overeenkomst tussen de twee vocaliseringsgolven: beide zijn in de eerste plaats westelijk, hollands. Daar zal overigens in deze studie niet verder op worden ingegaan, zie voor meer hierover Van Reenen (1986). Een verschil tussen de twee vocaliseringsgolven is dat, ook al gaat het in beide gevallen om /l/ in niet-prevocale positie, de oudste golf alleen de geronde open achterklinker betrof. De vocalisering waarover het in deze studie gaat komt voor na alle klinkers, inclusief tweeklanken. Interessant is verder nog te melden dat min of meer vergelijkbare vocalisering optreden in andere talen, zie Van Reenen (1986), waar onder andere naar Oudfrans en een studie over het Engels van Philadelphia verwezen wordt: Ash (1982). Het standaard Engels en Cockney, benevens zuidelijk Amerikaans Engels, kunnen hier ook worden genoemd, zie Wells (1982:258-259, 313-317, 550-551), benevens Australisch Engels, zie Borowski & Horvath (1997).

In Van Reenen (1986:194) wordt de vraag gesteld of het bij de huidige l-vocalisering om een verandering gaat of alleen om variatie tussen vocale varianten in het westen en consonantale varianten in het oosten, die allang als zodanig constant naast elkaar hebben bestaan. Het blijkt nu dus dat er wel degelijk een verandering gaande is. Jongeren vocaliseren de /l/ meer dan ouderen. En vrouwen vocaliseren de /l/ meer dan mannen. Zoals bekend,

geven bij taalveranderingen in onze cultuur vrouwen vaak de toon aan. Dat vrouwen sinds 1957 voorop lopen kan dus ook een aanduiding zijn dat het om een verandering gaat.

Kijken wij naar beschrijvingen van het Nederlands van vóór 1957, dan vinden wij geen spoor van l-vocalisering. “Slaat men beschaafd sprekenden aandachtig gade, dan kan men opmerken dat sommigen de l als de zoo-genaamde “donkere” of “holle” l uitspreken, anderen als “heldere” l, en nog anderen zoo tusschen beide. Voor allen leunt de *tongpunt* tegen de alveolen aan, en blijft er een opening tusschen de tongranden en de boven-zijtanden, waarlangs de lucht heenschuurt ...”, aldus Blancquaert (1934: 112). Vóór 1934 heeft de Vlaming Blancquaert dus geen vocalisering bij beschaafd sprekenden opgemerkt. Dat kan kloppen. Wij vinden pas vrij recent l-vocalisering in Vlaanderen. Wij hopen in een vervolgstudie op dit punt terug te komen. Ook Van Haeringen hoorde in 1924 geen vocalisering (zie Van Haeringen 1949:34-5), Zwaardemaker en Eijkman (1928:210) evenmin. Colin & Mees (1981:166-7) zijn de eersten die de /l/ horen verklinken. Toch is de oudste spreker in ons corpus die de /l/ vocaliseert al geboren in 1911. Van de 16 bij haar in aanmerking komende vormen vocaliseert deze spreekster er maar een niet. Zij heeft haar hele leven in Amsterdam gewoond en spreekt standaardtaal. Iets dergelijks geldt voor een spreker uit 1917 uit Den Haag. Zij vocaliseert 16 van de 18 vormen. Een spreker uit 1922 uit Den Haag, die hoogleraar fonetiek geweest is in Utrecht, vokaliseert 15 van de 18 vormen. De oudste spreker in ons corpus die elke niet-prevocale /l/ vocaliseert is geboren in 1941. Ook hij spreekt standaardtaal, een variant die als gedistinctieerd omschreven wordt. Dit alles duidt erop dat in het begin van de eeuw toch niet goed geluisterd is. Voor de goede orde, de hier gemelde scores betreffen altijd de uitspraak van de woorden in isolatie. In lopende spraak wordt nog meer gevocaliseerd, zoals ook diverse informanten opmerken.

Als wij nu alleen de groep van altijd vocaliseerders beschouwen, dan is de vraag hoe een taalkundige uit Afrika die veldwerk in Nederland komt doen de lateralen van deze sprekers zou beschrijven. Hij zou wellicht opmerken dat bij deze sprekers /l/ nooit niet-prevocaal voorkomt. Wellicht zou hij overigens hetzelfde concluderen voor wat betreft de /r/. Daarnaast zou hij constateren dat andere sprekers wel /l/ en /r/ in die positie realiseren, en dat een grote groep sprekers dat nu eens wel en dan weer niet doet. Misschien zou hij de volgende beschrijving geven: “L Vocalization has potentially massive implications for the reorganization of the vowel system, comparable in its magnitude to the effects of R Dropping. Just as it was R Dropping which assured phonemic status for the diphthongs, so L Vocalization offers the prospect of eventual phonemic status for new diphthongs such as /ɛ,ɔ/

(*zelf, kolk*), etc.” Het citaat hebben wij ontleend aan Wells (1982:259), en geldt voor het Engels. Wij hebben alleen de Engelse voorbeelden door Nederlandse vervangen.

Maar wat moeten we nu met het Nederlands aan? In de fonologische beschrijvingen van het Nederlands wordt l-vocalisering niet vermeld, en dat betekent dat de spraak van een aanzienlijke groep standaardtaalsprekers niet meetelt. Is bij die groep sprake van een nieuwe serie klinkerfonemen? Voor wie NEE zegt, is het probleem dat de realisaties van de /l/ fonetisch wel heel ver van elkaar af liggen en dat zij met geen definitie van de [l] meer stroken. Voor wie JA zegt, is het citaat van Wells relevant en duiken verstrekkende implicaties voor het klinkersysteem van het Nederlands op. De interessante vraag is hoe, of wellicht of, het hier geschetste probleem binnen bestaande fonologische theorieën kan worden opgelost. Ondanks de enorme verschillen in fonologische beschrijving van de twee soorten sprekers, verstaan alle vocaliseerders de niet vocaliseerders uitstekend en omgekeerd. Er is dus een band tussen de vocale en consonantale realisaties, een sociolinguïstische associatie, waarmee sprekers makkelijk over de articulatorische en perceptuele verschillen heen stappen.

Conclusie

Deze studie laat zien

- dat l-vocalisering al aan het begin van de 20ste eeuw in de spraak van standaardprekers moet zijn voorgekomen
- dat sinds 1957 l-vocalisering van /l/ in niet-prevocale omgeving sterk is toegenomen
- dat vrouwen geboren in 1957 of later significant meer de /l/ vocaliseren dan mannen.

Het beste profiel van een vocaliserende standaardtaalspreker ziet er dus in 2000 als volgt uit:

- vrouw
- afkomstig uit Holland of Utrecht
- geboren in of na 1957

Jo Daan past niet in dit profiel, al is zij hollandse en vrouw. Henrieke van Kampen past beter, al heeft zij altijd buiten Holland en Utrecht gewoond. De toekomst moet leren of, en zo ja hoe snel, l-vocalisering zal doorzetten. Toch is nu al duidelijk dat in de beschrijvingen van het Nederlands met de vocalisering van de /l/ rekening moet worden gehouden, op straffe van descriptieve inadequaatheid.

Bibliografie

- ASH S.
1982 *The vocalisation of /l/ in Philadelphia*, University of Pennsylvania.
- BLANCQUAERT, E.
1934 *Practische uitspraakleer van de Nederlandsche Taal*, De Sikkel, Antwerpen.
- BOROWSKY, TONI & HORVATH, BARBARA
1997 L-Vocalization in Australian English, in: Frans Hinskens, Roeland van Hout, Leo Wetzels (eds.), *Variation, Change and Phonological Theory*, Benjamins, Amsterdam, 101-123.
- COLIN & MEES, B. AND I.
1981 *The sounds of English and Dutch*, Leidse Universitaire Pers, Leiden.
- DONSELAAR, WILMA VAN, CECILE KUIJPERS, AND ANNE CUTLER
1999 Facilitatory Effects of Vowel Epenthesis on Word Processing in Dutch, *Journal of Memory and Language* 41, 59-77.
- HAERINGEN, B. VAN
1949 *Neerlandica*, D. A. Daamen, Den Haag.
- REENEN, P. TH. VAN
1986 The vocalization of /l/ in standard Dutch, a pilot study of an ongoing change, in: *Linguistics in the Netherlands* 1986, 189-198.
- SIEGEL, SYDNEY & N. JOHN CASTELLAN
1988 *Nonparametric Statistics for the Behavioral Sciences*. Second Edition, New York: McGraw-Hill.
- SOKAL, ROBERT R. & F. JAMES ROHLF
1981 *Biometry*, New York, Freeman.
- WELLS, J.C.
1982 *Accents of English*, Cambridge University press.
- WEIJNEN, A.
1991 *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*, SDU, Den Haag.
- ZWAARDEMAKER H. EN L.P.H. EIJKMAN
1928 *Leerboek der Phonetiek*, Bohn, Haarlem.